

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

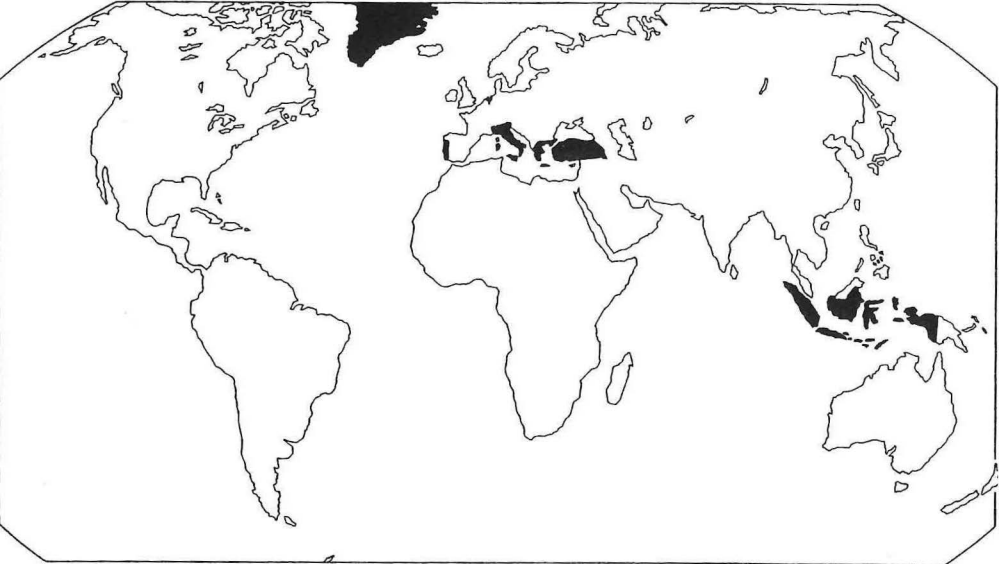
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

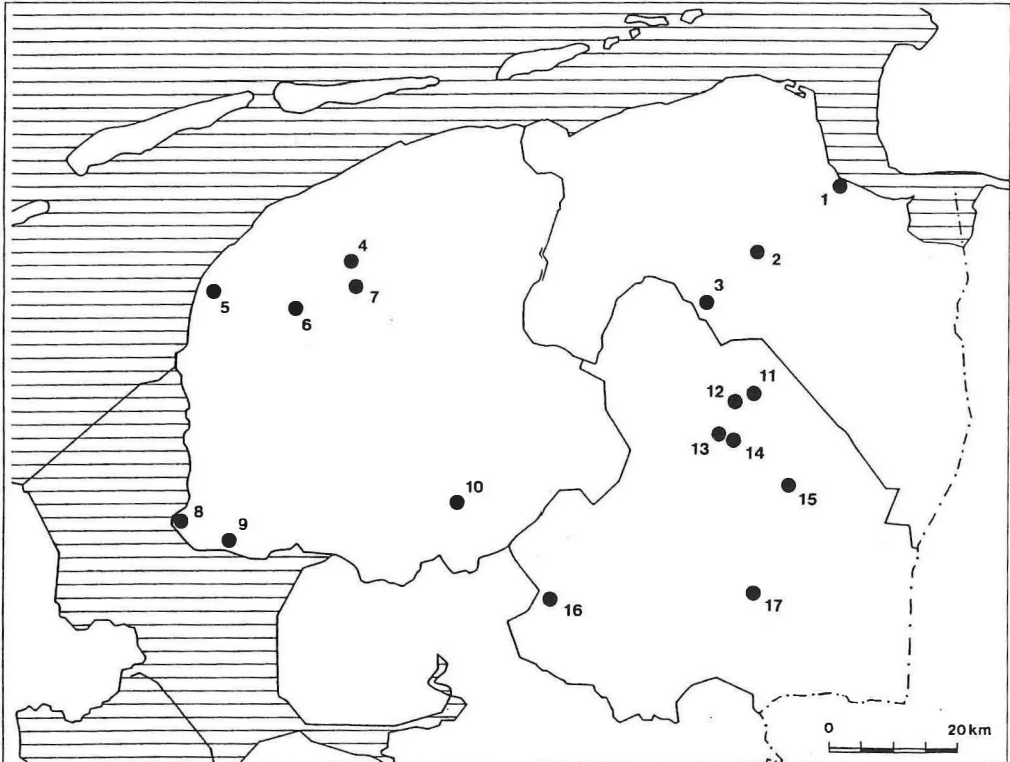
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armrings uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

WAAROM WAS DE EIGENARESSE VAN DE FIBULA VAN WIJNALDUM EEN KONINGIN?

Danny Gerrets

Aan de grote *disc-on-bow* fibula van Wijnaldum is al veelvuldig aandacht besteed, maar wat is nu feitelijk de betekenis van dit voorwerp in zijn vroeg-middeleeuwse context? Uit sommige reacties op artikelen in de landelijke dagbladers naar aanleiding van de vondst van een matrijs tussen het laatste nog te conserveren vondstmateriaal, blijkt dat deze bijzondere mantelspeld niet altijd op zijn juiste waarde wordt geschat. Er zijn immers zeer legitieme wetenschappelijke argumenten aan te voeren voor de veronderstelling, dat de eigenaresse van dit bijzondere voorwerp een Friese koningin was.

In de reacties komen drie aspecten duidelijk naar voren. Ten eerste blijkt de Nederlandse archeologie sterk gekleurd door de lange traditie in het onderzoek van rurale nederzettingen. Een traditie waarmee zij overigens ook in het buitenland veel eer heeft ingelegd. Wij zijn er echter aan gewend geraakt om nederzettingen vooral te gaan zien als boeren-nederzettingen en in dat beeld past geen koningschap. Ten tweede komt in de reacties een algemener probleem van archeologisch onderzoek naar voren, namelijk dat wij geneigd zijn het verleden te interpreteren vanuit ons hedendaagse referentiekader. Koningschap is in deze optiek vooral een dynastiek koningschap, dat direct verbonden is met de sterk gecentraliseerde macht van een vol ontwikkelde staat. Ten derde is men dikwijls onbekend met het bijzondere karakter van de fibula van Wijnaldum.

Al in de Romeinse tijd is er sprake van koningschap. Met 'koningen' duiden Romeinse schrijvers dan meestal op inheemse leiders van die stammen, die door een politiek bondgenootschap met Rome waren verbonden. In naam onafhankelijk, waren deze koningen in veel gevallen wel zeer gevoelig voor de politieke directieven uit Rome. In schriftelijke bronnen is ook sprake van Friese koningen. In 57 na Chr.,

tien jaar nadat Corbulo bij de Frisii een Romeins bestuursstelsel had trachten in te voeren, reizen twee Friese koningen, Verritus en Malorix, naar Rome om Nero te verzoeken of Friezen zich binnen de Romeinse rijksgrens mochten vestigen. Zij trokken de aandacht van de Romeinse stedelingen, omdat zij zich zo onbeschaafd gedroegen. Dat deze leiders als 'koningen' worden aangeduid zegt nog weinig over hoe dit koningschap moet worden geïnterpreteerd, maar het feit dat er over twee koningen gesproken wordt, geeft al aan dat zich in Romeins Frisia nog geen gecentraliseerd koningschap had ontwikkeld. Ook archeologisch vinden we niets terug dat daar op wijst.

Ondertussen voltrekt zich in de midden- en laat-Romeinse tijd in het Germaanse achterland een ontwikkeling, die in de historische bronnen niet terug te vinden is, maar die zich wel archeologisch laat vervolgen. De tweeling-nederzetting Gudme-Lundborg op het eiland Fyn in Denemarken is daarvoor het meest illustratief. Lundborg is de landingsplaats aan zee, vooral gekenmerkt door nijverheid, terwijl Gudme de nederzetting is verder landinwaarts. Toponymisch zijn er aanwijzingen dat Gudme/Lundborg een ceremonieel centrum was. Naast gewone drieschepige boerderijplattengronden zijn er in Gudme tevens enkele uitzonderlijk grote en zware gebouwen gevonden, die geïnterpreteerd worden als de hal, zoals die onder andere genoemd wordt in het heldenepos *Beowulf*. In de hal fêterde de koning zijn volgelingen met mede en deelde geschenken uit, waaronder gouden ringen. Wat vooral zo uitzonderlijk is van Gudme zijn de grote hoeveelheden goud die binnen de nederzetting aangetroffen zijn. Juist goud speelde een centrale rol in de geschenken-uitwisseling tussen koning en volgelingen. Uitzonderlijke goudvondsten zijn niet alleen kenmerkend voor Gudme. In heel Zuid-Scandinavië worden rijke schatvondsten uit deze periode

aangetroffen. We mogen aannemen dat de wereldbeschouwing, waarvan deze vondsten uitdrukking zijn, in de volksverhuizingstijd niet alleen naar Engeland, maar tevens naar het Nederlandse kustgebied zijn weg heeft gevonden. Hoe we ons het koningschap in de volksverhuizingstijd moeten voorstellen, lezen we bij Gregorius van Tours in zijn *De geschiedenis van de Franken*. In het Frankische gebied bestonden aanvankelijk vele koninkrijkes, waarvan de koninklijke residenties soms op een onderlinge afstand van slechts veertig kilometer lagen. Clovis, de zoon van de in 482 overleden koning Childeric, vestigde een rijk tot aan de Pyreneeën door tal van concurrerende koningen aan zich te onderwerpen en de overwonnen aristocratie toe te voegen aan zijn eigen volgelingen. Aanvankelijk bestond het 'Frankische Rijk' dus uit een honingraatstructuur van talrijke soms minuscule koninkrijkes, waar door Childeric en vervolgens door Clovis een top bovenop gezet werd.

Goud blijkt nauw verbonden met het koningschap, zoals zich dat ontwikkelt in Noordwest-Europa in de vroege middeleeuwen. Jos Bazelmans heeft in zijn onlangs verschenen proefschrift aan de hand van een analyse van het Oud-Engelse heldenepos *Beowulf* aangetoond, hoe koningschap en de relatie tussen koningen en volgelingen zijn ingebed in een wereld van complexe ideologische voorstellingen, waarin de relatie tussen koning en volgelingen nauwgezet is omschreven. Goud speelt op twee manieren een essentiële rol in de relatie tussen koning en krijger-volgeling, namelijk in de vorm van vererfbare waardigheidssymbolen enerzijds en van geschenken anderzijds.

Koningskandidaten moesten op de weg naar volwassenheid tonen, dat zij het koningschap waardig waren. Pas nadat zij zich gedurende hun jeugd hadden bewezen, werden zij uiteindelijk getooid met de uiterlijke waardigheidssymbolen, verbonden aan het koningschap. Deze voorwerpen zullen veelal erfstukken zijn geweest, die sinds mensenheugenis van generatie op generatie waren doorgegeven. Deze voorwerpen speelden zo'n belangrijke rol, dat zij soms als het ware een eigen identiteit kregen, tot uiting gebracht in een naam, zoals in het geval van het zwaard Excalibur van koning Arthur.

Hoewel het circuit van de waardigheidssym-

bolen in de praktijk niet volledig gescheiden zal zijn geweest van dat van de geschenken, zijn ze toch naar aard en inhoud te onderscheiden. Waardigheidssymbolen blijven in het bezit van vooraanstaande geslachten en onderstrepen hun bevoorrechte status. Geschenken speelden echter vooral een rol in het bestendigen van de relatie tussen koning en volgelingen, een wederzijdse relatie waarin trouw en loyaliteit van de krijger-volgeling ten opzichte van de heer centraal stonden.

De *disc-on-bow* fibula van Wijnaldum-Tjitsma zal tot de eerste categorie goederen hebben behoord. Met een lengte van 18 cm en vlakdekkend ingelegd met almandijn behoort zij tot de grootste van deze groep pronkjuwelen in Germaans en Frankisch Noordwest-Europa. Vergelijkbare juwelen uitgevoerd in goud en vlakdekkend ingelegd met almandijn, zijn slechts bekend uit graven met een koninklijke signatuur, zoals het graf van Childeric I (457/458-482) in Doornik (België), het graf in Parijs van koningin Arnegunde, de vijfde vrouw van Chlotarius I (511-561), het graf van een 25-30-jarige vrouw onder de Dom van Keulen, waarbij het waarschijnlijk gaat om Wisigarde, de tweede vrouw van Theudebert I (533-547) en dochter van de Longobardische koning Wacho, en het scheepsgraf vermoedelijk van de Oost-Anglische koning Raedwald (599-624/625) te Sutton Hoo (Engeland). We mogen dus aannemen dat de *disc-on-bow* fibula tot de regalia van een vroeg-middeleeuwse koninklijke elite zal hebben behoord. Het technologisch onderzoek van de spang door Nijboer en Van Reekum wees uit dat de fibula sporen van intensieve slijtage vertoont, hetgeen kan worden beschouwd als een aanwijzing dat zij door meerdere generaties is doorgegeven.

Wat betreft uitvoering weerspiegelt de fibula de culturele oriëntatie van de Friese elite aan het begin van de zevende eeuw. De decoratie verwijst naar Engeland, terwijl de *disc-on-bow* vorm verwijst naar Scandinavië. Schoneveld (1993) beschrijft de complexe Anglo-Scandinavische symboliek die in de Wijnaldumfibula besloten ligt. De Engelse archeologe Mazzo Karras wees er eerder reeds op dat veel pronkjuwelen uit het Noord-Nederlandse kustgebied culturele invloeden vertonen uit zowel Engeland als Scandinavië, waarbij zij op kunsthistorische

gronden veronderstelde dat deze juwelen in Frisia gemaakt moesten zijn. Om iconografische redenen komt Schoneveld tot de conclusie dat de eigenaresse een vrouw moet zijn geweest.

De goudhorizont waartoe de fibula van Wijnaldum samen met de andere 6e- en vroeg-7e-eeuwse pronkjuwelen uit het Noord-Nederlandse kustgebied behoort, moet worden gezien als de materiële neerslag van de staatsvormingsprocessen die zich in dit gebied voltrekken. Een andere aanwijzing voor dit proces van politieke centralisatie is de ontwikkeling van een Friese muntslag in de 6e eeuw.

Welk soort koningschap zich kort voor de Frankische verovering in de eerste helft van de 8e eeuw in Frisia had ontwikkeld, vertellen ons de historische bronnen. De Friese koningen zijn in deze periode *ebenbürtig* met de Pippiniden, de hofmeiers van het Merovingische hof, hetgeen wil zeggen dat er huwelijkspartners werden uitgewisseld. Uit de schaarse vermeldingen komen de Friese koningen naar voren als hofhoudend en zij bekleeden zowel de functies van wetshandhaver als die van sacraal en militair leider. In deze periode bereikt het Friese koninkrijk tevens zijn grootste territoriale uitbreiding.

De term 'koning' of koningschap, zoals die in de historische bronnen wordt gebruikt, lijkt een vlag voor een soms zeer uiteenlopende lading. Daarbij moeten we in gedachten houden, dat het hier altijd gaat om een aanduiding door buitenstaanders. Het koningschap van de Friese koningen uit de Romeinse tijd lijkt op archeologische gronden anders te moeten worden gedefinieerd dan het koningschap van de vroeg-middeleeuwse Friese koningen Aldgisel en Redbad. Welke maatschappelijke veranderingen aan deze veranderingen ten grondslag liggen, vormt studie van het onlangs gestarte en door SHW gesubsidieerde *multiple project*: 'De relatie tussen landschap/landgebruik en de economische/politieke machtsvorming in Groot-Friesland tussen de 3e en 9e eeuw na Chr.'

Summary

The question whether the fibula from Wijnaldum can be regarded as evidence for the existence of kingship in early medieval Frisia is a subject of debate among Dutch archaeologists. The author argues that this is partly a matter of definition. Archaeologically, the fibula from Wijnaldum is comparable to jewellery found in graves with an historically 'royal' signature.

Literatuur

- Bazelmans, J., 1996. *Eén voor allen, allen voor één. Tacitus' Germania, de Oudengelse Beowulf en het ritueel-kosmologische karakter van de relatie tussen heer en krijger-volging in Germaanse samenlevingen*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Mazzo Karras, R., 1985. Seventh-century jewellery from Frisia: A re-examination, *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 4, pp. 159-177.
- Nijboer, A.J. & J. van Reekum, in voorber. An examination of the golden disc-on-bow brooch from Wijnaldum. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets & H.A. Heidinga (eds.), *The excavation near Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times. First Volume*.
- Schoneveld, J., 1993. De grote fibula van Wijnaldum. *De Vrije Fries* 73, pp. 7-24.